

УДК 94 (477)

О. М. РОГОЗА, канд. іст. наук, викладач Харківської державної академії дизайну та мистецтв

ЗЕМСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО Й ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ З ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ДО ОСВІТИ (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.)

У статті Рогози О. М. "Земське шкільництво й діяльність земств України з формування позитивного ставлення селян до освіти (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)", присвяченій проблемі залежності ефективності освітньої діяльності органів місцевого самоврядування від ставлення до неї селян, досліджується еволюція поглядів сільського населення на навчання своїх дітей чинники, що впливали на ставлення сільського населення до освіти та діяльність земств зі створення умов, котрі сприяли зміні цього ставлення в позитивний бік.

In Rogoza A.N.'s article "Zemstvo's schools and activity of zemstvo's of Ukraine on formation of the positive attitude of peasants to education (second half XIX – beginning of XX century)", the devoted problem of dependence of efficiency of educational activity of institutions of local government from the attitude relation to her of peasants, evolution of sights of agricultural population on training of children, the factors influencing formation of the attitude of agricultural population to education, and activity of zemstvo's on creation of conditions which promoted change of this attitude in the positive party is investigated.

Запорукою планомірного поступу будь-якого суспільства є розвиток освіти. Економічні негаразди періоду становлення ринкової економіки в Україні позначилися тимчасовим зниженням престижу освіти в суспільній

свідомості, падінням інтересу до отримання знань, до інтелектуального росту. Стабілізація суспільно-економічного життя сприяла відродженню національної освітньої системи, якій, однак, довелося еволюціонувати в напрямку відповідності запитам сьогодення, а головню – відродити довіру до освіти, відновити позитивне ставлення до неї в суспільстві. Схожу проблему у позаминулому столітті змушені були вирішувати земства – всестанові органи місцевого самоврядування. Вивчення історичного досвіду, порівняння методів і способів дій при вирішенні подібних проблемних питань у різні епохи, безумовно, є не тільки цікавим з історичної точки зору, але, імовірно, може вказати на можливі варіанти дій для вирішення аналогічних проблем у майбутньому. Останнім часом історія освіти в Україні взагалі і освітня діяльність земств зокрема стали об'єктом вивчення ряду українських дослідників: ця проблема порушувалася в дисертаціях Т. М. Кравченко «Розвиток початкової освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX століття» та І. С. Мартинові «Розвиток середньої освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX століття», у статтях М. В. Дмитренко (наприклад, «Про організацію фінансування земствами освіти в Харківській губернії у другій половині 1860-х років»). Однак ролі земств у формуванні позитивного ставлення сільського населення до освіти достатньої уваги не приділялося. Автор статті має на меті дещо висвітлити це питання.

До запровадження земських установ 1864 року й передачі їм обов'язку піклуватися про народну освіту “початкові училища відкривалися й управлялися різноманітними відомствами: існували школи духовного відомства, відомства державного майна, самих сільських громад, приватні, і всі ці школи не мали ні спільної програми, ні навчального плану, ні підручників, що відповідали б вимогам народної школи, і кожне відомство керувало народною школою за вказівками з міністерств... дійсне існування школи не йшло далі існування її на папері” [13, с. 28], вказувалося в “Короткому історичному нарисі 25-річної діяльності Вовчанського повітового земства”. Якщо ж вона існувала в дійсності, то картина цього існування не могла не справляти гнітючого враження: “... У школах стіни були вкриті пліснявою, земляні підлоги, немазані й неметені, укриті шаром сміття. Весною в таких школах на земляній підлозі й на підвіконнях проростав бур'ян, а вентиляцією слугували розбиті шибки. Класні меблі являли собою “якісь знаряддя тортур, якщо не більше”. Вчитель-писар прив'язував учнів до лавок, щоб не порозбігалися” [1, с. 5]. Підсумовуючи реальний стан організації народної освіти, що дісталася земствам від Міністерства державного майна чи інших установ, земці Херсонської губернії дійшли висновку, що “... шкіл не було взагалі в розумінні навчальних закладів, а були якісь жалюгідні притулки при волосних правліннях або в покинутих хатах, де під виглядом освіти учні знайомилися з есенцією сільських неподобств та пороків... Не дивно, що за таких умов сільське населення не довіряло справі освіти...” і “мало не з відразою” ставилося

до сільських “учителів” [16, с. 503]. Тож земства, беручись до справи народної освіти, повинні були зважати на “умови, не менш могутні, ніж причини економічні – такі, наприклад, як ставлення батьків до шкільного навчання” [23, с. 1051].

Таким чином, земцям на першому етапі своєї діяльності в галузі народної освіти довелося зіштовхнутися з байдужим, а інколи й негативним ставленням селян до школи й навчання своїх дітей, що, вочевидь, було свого роду спадком від попередньої організації народної освіти: як стверджувалося в “Короткому нарисі діяльності Херсонського повітового земства з народної освіти за 50 років”: “народ дивився на школу, як на щось нав'язане йому начальством, і посилення дітей до школи здійснювалося як би з примусу” [14, с. 3]. Разом з тим земці розуміли, що в справі освіти народу “... більша чи менша швидкість досягнення успіхів може досягатися за певних умов”, зокрема, позитивного “ставлення народу до шкіл” [29, с. 90-91]. Земські діячі вважали, що “вельми природно було б очікувати від громад тільки таких дій, котрі повинні вести до покращення становища школи” [3, с. 9]. Однак їм не раз доводилося констатувати “прохолодне”, “апатичне”, байдуже ставлення селян до освіти своїх дітей. Як зазначало Богодухівське повітове земство 1872 р., “... вони (селяни – О. Р.) все так само ставляться до неї апатично, і доки час не змінить такого погляду на грамотність, народні училища не можуть піти вперед, як того хотілося б” [2, с. 8]. Пирятинська повітова земська управа з приводу “розповсюдження грамотності між народом” відзначала “байдужість та відсутність співчуття до цього громад” [5, с. 21]. У звіті Костянтинградської повітової земської управи 1870 року вказувалося, що через небажання навчати своїх дітей грамоті не відкрилося три з 50 училищ [19, с. 57]. У Полтавському повіті навіть після двадцятирічного існування земств були закриті чотири народних училища “... внаслідок незручності приміщень, які вони займають і нестачі співчуття з боку місцевих сільських громад до підтримки цих училищ” [6, с. 116]. Слід зауважити, що під “байдужістю та відсутністю співчуттям” головним чином малося на увазі небажання сільських громад виділяти кошти на утримання шкіл та брати будь-яку іншу матеріальну участь в їх утриманні. У 1872 році Глухівська повітова земська управа доповідала: “Не можна сказати, що й селяни достатньо турбувалися про навчання своїх дітей. Деякі громади навідріз відмовилися приймати на себе спорудження приміщень та наймання сторожа”, а у двох селах Глухівського повіту “громади вперто відмовлялися надати будинки, опалення та сторожа для школи, при тім, що в обох селах є готові приміщення” [27, с. 20, 12]. Утім, Хорольська повітова управа, доповідаючи 1867 року про “закриття в п'яти селах училищ через небажання громад виділяти на їхнє утримання кошти”, зауважувала: “Такий факт можна пояснити не байдужістю громад до освіти юнацтва, а усвідомленням безкорисності навчання одній лише грамоті” [9, с. 99]. З метою продемонструвати селянам практичну користь від шкіл земці

багатьох повітів намагалися на додачу до шкільних програм запроваджувати в сільських народних училищах навчання якимось сільськогосподарським знанням чи ремеслу. Так, наприклад, серед чинників, що могли б підняти авторитет школи в селянському середовищі, член Катеринославської повітової училищної ради від земства Залобовський пропонував “відкриття, на перший раз, при деяких школах, практичного вивчення ремесел, хоча б по одному ремеслу (швецькому, теслярському, кравецькому, ковальському, столярному)” [31, с. 162]. Золотоноська ж повітова управа вважала, що якщо найбільш старанним учням надавати від земства стипендії для навчання сільському господарству і ремеслам, то “на майбутнє можна буде мати на увазі, що сільські громади, побачивши результати від освіти, будуть заводити в себе при школах ремісничі відділення, а що найголовніше – довірливіше поставляться до самої науки, якщо побачать удалий почин і його застосовуваність у житті” [26, с. 117]. Член Полтавської повітової училищної ради від земства Клименко вказував: “До відкриття ремісничого відділення в Ковалівській народній школі учнів було до 35..., а після запровадження ремесла число учнів зросло до 95 чоловік” [29, с. 102].

Поза сумнівом, важливим фактором у справі розповсюдження освіти було усвідомлення селянами того, що освіта матиме корисні наслідки, що розуміли земці: “... успіх у справі народної освіти залежить переважно від ступеня довіри громад до діяльності вихователів та впевненості в благодетельності їхньої праці...” [10, с. 108]. Та розуміння це прийшло не одразу. Земці нерідко констатували, що “... не можна сказати, що всі взагалі селяни уміють розуміти і цінувати користь для свої дітей, що витікає із грамотності” [7, с. 128]; “... холонокровне (байдуже – О. Р.) ставлення народонаселення до своїх шкіл... стається через те, що населення не розуміє дійсної користі від повної грамотності та вдовольняється навчанням дітей початковому читанню, письму та рахуванню” [13, с. 103]. Костянтинградське земство прямо вказувало на необхідність “... зробити якнайбільш зрозумілим, щоб увійшло у свідомість кожного, що школа це не зло, а що відсутність її тягне за собою всі, як економічні, так і моральні негаразди” [4, с. 127]. Земства також докладали зусиль, і не без успіху, щоб на державному рівні вживалися заходи для того, аби зробити оволодіння освітою привабливим для селян. У доповіді управи Пириятинському повітовому земському зібранню вказувалося, що “... пропозиції управи вже впроваджені в життя, а саме: звільнено сільських учителів народних шкіл від рекрутства та, наскільки можна судити з реформи військової повинності, грамотним буде також надана пільга перед неграмотними – ці два заходи будуть уже слугувати більшим двигуном у майбутньому до навчання” [5, с. 15–16]. Дійсно, за військовим статутом 1874 року ті, хто мали свідоцтво про закінчення курсу народних училищ, отримували пільгу з відбуття військової повинності, яка полягала в скороченні терміну служби. У доповідній записці Сумському земському зібранню 1882 року, з’ясовуючи користь від

освіти, вказувалося: “Більший вплив здійснює на економічний добробут народу те право на пільгу з відбуття військової повинності, котре дає школа, оскільки працівники повертаються з війська до сім’ї на два роки раніше а саме в тому віці, коли сили людини найбільш продуктивні...”, додаючи, щоправда, при цьому, що “... вочевидь, ця пільга не особливо приймається до уваги і селянами, що віддають своїх дітей до школи”, бо, мовляв, число учениць зросло за сім років у сім разів, тоді як учнів – лише в 2,5 рази [8, с. 145].

Утім, деякі випадки дій селянських громад стосовно школи справді можна було розцінювати як дійсну байдужість. Як повідомлялося Полтавському повітовому земському зібранню, “... у Жуках училище розташовувалося у чудовому приміщенні, але приміщення це віддано під шинок, і натомість цього, шинкар Верчик відвів інше приміщення, нікуди не годне; громада настільки не співчуває училищу, що навіть не побажала перевезти солому, пожертвувати економією на опалення приміщення училища, і діти мерзли на холоді.” Щоправда, у земців виникали сумніви щодо дійсно такого вже байдужого ставлення селян до освіти: “... Може, тут відіграє роль не неспівчуття громад, а неспівчуття волосного старшини” [6, с. 34] Однак такі випадки, на жаль, були непоодинокими: як зазначалося в доповіді Херсонської повітової управи, “... для школи іноді відводиться приміщення до того холодне, що діти у великі холоди лишаються вдома... училищна кімната слугує одночасно школою, розпорою й квартирою для писаря...” [1, с. 4]. У Маріупольському повіті заняття мали проходити в школах, “... де немає можливості перемістити спертого, задушливого повітря; де піч димить і чадить, а в школі холод і сирість; де учні сидять у напівтемряві, майже один на одному, на кульгавих лавках, що хитаються, підклавши під себе, через відсутність роздягальні, мокрі кожухи та сіряки, і топчуться на земляній підлозі школи, що перетворилася на грязюку... картина ця для значної кількості земських шкіл взагалі, а для нашого повіту особливо, а ніскільки не перебільшена ...” [21, с. 165–166]. Утім, у пояснювальній записці Катеринославському повітовому земському зібранню “Про стан народних училищ у Катеринославському повіті в 1878–1879 роках” гласний Залобовський висловлював думку, що “... школа в такому безвідрадному стані знаходиться не тому, що в селян не було можливості покращити її, а тому, що вони взагалі не мають про школу кращої уяви” [31, с. 157]. Ще одну причину начебто негативного ставлення до шкільної справи висвітлював він у тій же пояснювальній записці: “Розмовляючи із селянами на сільських сходах, я дійсно зустрічав з боку багатьох селян цілковите відкидання школи, але тут же інші селяни ясно доводили, що не бажать школи – або ті, котрі зовсім не мають дітей і для яких, відповідно, платити за школу – це витрата, яку не буде винагороджено; або ті, котрі взагалі не турбувалися про яке-небудь виховання своїх дітей і ростять з них ідіотів і людей сумнівних якостей. На жаль, таких недобррозичливців школи ще більшість. Ось чому

сільські громади не надто стараються у влаштуванні своїх шкіл...” [31, с. 150] Земці Хорольського повіту констатували, що школи “відкриваються й закриваються присудами громад... присуди одного сходу громади можуть бути відмінені присудами іншого сходу тієї ж громади, виходячм з випадкової чисельності осіб, що приймають участь у сході, таких, що або мають дітей і бажать їх навчати, або ж осіб несімейних і противників грамотності” [11, с. 88]. На подібний стан речей у Полтавському повіті вказував член училищної ради від земства Клименко: “... Кобещанська народна школа... після 17-річного існування її доводиться закрити, оскільки громада усієї волості більшістю представників своїх на волосному сході відмовилася асигнувати суму на наймання приміщення... подібне явище є пересічним явищем... у селі Жуках мені двічі доводилося бути на сході громади з питання про школу, де громада вимагала закриття школи, чим керував один з присутніх на сході. Якби його не було в середовищі громади, ніколи б громада не піднімала б такого питання” [29, с. 92]. Бувало, що селяни, очевидно, під впливом чи тиском вищезазначених представників сільського населення, навіть за умов матеріальної підтримки з боку земства не виявляли належної зацікавленості в організації навчання дітей і кардинально змінювали своє ставлення до школи протягом короткого часу. Так, у доповіді Херсонському повітовому земському зібранню 1880 року управа вказувала: ...Вавилівській громаді... управою була надана... допомога, що не потребувала повернення, у 400 крб. на будівництво школи, але, протримавши кілька місяців ці гроші, громада повернула їх в управу й заявила, що будувати школу вона роздумала. Ніякі потім старання управи не змогли переконати громаду відмінити це останнє її рішення” [20, с. 46]. Земці змушені були констатувати, що “на добробут школи й на її успіхи має вельми значний вплив оточуюче її середовище – та громада, серед якої і для якої школа влаштована. Цей вплив може бути настільки сильним, що ані достоїнства вчителя, ані турботи земських представників не виправлять недоліків, якщо зустрінуть перешкоду в цих стремліннях з боку громад” [3, с. 9].

На додачу до окремих активних недоброзичливців освіти в селянській масі, ще й місцеве сільське керівництво не вважало за необхідне перейматися проблемами школи. Так, гласний Катеринославського повітового земства Залюбовський зазначав: “... що стосується попечителів сільських шкіл із селян, то більшість із них ставиться неухважно й недбало до шкільної справи”, “... попечителі школи всюди селяни; йдуть вони на цю посаду вельми неохоче. Пожертвувань школі не роблять. Тим не менш, з’являючись до школи, люблять набирати поважний, поблажливий тон і з виглядом розуміння вдивляються й вслуховуються у те, що роблять і читають учні, і дають інколи свої зауваження й поправки. На негаразди школи і її недоліки ніякої уваги не звертають вони, і на вказівки вчителя, що слід би зробити те-то й те-то часто відповідають: “а, підожде”... Загальний же тип попечителя, його розумовий

рівень може ясно бути змальований із наступного випадку. Відвідавши школу с. Чумаків... я покликав попечителя для вказівки йому на недоліки. З’явився літній селянин із поважною фізіономією: видно було, що він людина зі статками й користується на селі повагою... Я почав говорити з ним про неподобства чумацької школи... Вислухавши мої слова, попечитель задав мені питання: “Та чого ж їй ще треба? Здається, усе ж є...” Взагалі попечителі-селяни або не розуміють своїх обов’язків, або не хочуть виконувати їх, як потрібно, й вважають усякий зайвий крок або зайву витрату на користь школи великим для неї благодіянням... Настільки неухважні бувають попечителі і старости до школи своєї, що не дають навіть коней на проїзд учителя з учнями на екзаменаційний пункт, за викликом училищної ради на іспити для отримання учнями пільги по військовій повинності” [31, с. 159, 156–157, 160].

Ставлення сільських властей і власне до особистості вчителя також часто бувало не вельми коректним, відмічалось “..грубе ставлення до справи вчителя з боку місцевих властей”. Як констатувалося в звіті діяльності Херсонського земства за дев’ять років, “...місцеві сільські власті... не могли позбавитися від погляду на вчителя як на людину зайву... а іноді як на перешкоду їхньому свавілля... Будучи, іноді мимоволі, гальмом для свавілля сільського старшини чи писаря, як особа, що обмежує таке свавілля своєю грамотністю й освітою, учитель ставав для подібних властей осоружним, від якого ці власті вміють позбавитися багатьма способами” [16, с. 647, 657]. В якості таких засобів застосовувалося “виморожування вчителів із школи” (тобто, не надавали палива для шкільних приміщень – О. Р.), зокрема, з приводу неприйняття дітей до школи через нестачу місць або через видалення зі школи ледачих та зіпсутих [12, с. 28]. Бувало, що “...внаслідок переміни якимось чином добрих стосунків або внаслідок стороннього впливу, зміна громадської ухвали (стосовно вчительської платні в бік зменшення – О. Р.) застосовується як засіб до усунення вчителя з посади. Це скорочення тягне за собою залишення вчителем школи, чим досягається мета громади” [1, с. 3].

Бувало, що сільські громади, виходячи із власного розуміння про школу, висували вчителям непродумані вимоги, виконання яких могло зашкодити навчальному процесу, а невиконання, у свою чергу, могло стати приводом для виникнення конфліктної ситуації. Так, у інструкції земським учителям Золотоносського повіту, з огляду на прецеденти, указувалося: “Учитель не вправі зобов’язуватися перед сільськими громадами, які іноді вимагають, щоб діти сиділи в школі від ранкової зорі до вечірньої, і вважають, що при меншій кількості годин навчання вони даремно витрачають гроші вчителю й діти без користі проводять час та шкодять вдома. Такий погляд на справу абсолютно неправильний, оскільки ні в дітей, ні у вчителя не вистачить сил для того, щоб цілий день займатися як слід; $\frac{3}{4}$ дня, проведених дитиною у стінах школи по необхідності пройнуть даремно, і дитина отримає відразу до школи” [15, с. 177].

Серед чинників, що впливали на негативне ставлення до шкільної справи з боку селян, була й та, на яку вказувало Хорольське повітове земство: "... самий хід навчання в громадських школах, при справжньому складі наставників, котрі, маючи обов'язки по священнослужительству, часто бувають змушені залишати школу без усяких занять і нагляду, що, за словами народу, породжує одні лише забавки й привчає дітей до неробства і пустощів, – і зупиняє благорозумних людей в їх бажаннях відкривати і утримувати школи, і спонукає багатьох звертатися до приватних шкіл, у яких більш помітна правильність у ході навчання, аніж у школах громадських, якими завідують священно- та церковнослужителі" [11, с. 88]. Викладачі іноді дійсно могли давати привід для невдоволення; так, наприклад, Глухівська повітова земська управа доповідала, що "... у 1872 році вчителі не дуже старалися, будучи впевнені, що за 90–100 крб. на рік земство не знайде вчителів", і земці вважали, що "... наскільки співчутливо поставиться населення до влаштування правильно організованих шкіл, досвід показав, що в школах, де діти добре втримуються, народ підтримує освіту й готовий надавати матеріальну допомогу" [27, с. 20, 6]. Земці усвідомлювали, що в їхній просвітницькій роботі "успіхи можуть бути досягнуті... при складі відданих справі народної освіти викладачів шкіл" [29, с. 90-91].

Уважаючи неодмінною умовою розвитку освітньої справи забезпечення своїх шкіл добрими фахівцями (причому бажано такими, що й самі вийшли із селянського стану), земства планомірно вирішували це питання, і на кінець XIX століття, підводячи підсумок своїм зусиллям, уже могли констатувати, що "знаючий учитель майже завжди авторитет на селі, авторитет надійний ... добрий порадник у нещасті чи в горі селянина, миротворець у сварках та дрібних суперечках... до якого звертаються часто й охоче і в цьому полягає головним чином основа й застосування його просвітницької діяльності" [22, с. 791].

Суттєвою проблемою земської освітнянської справи була низька відвідуваність шкільних занять, що при поверхневому погляді також могло сприйматися як "прохолодне" та "неспівчутливе" ставлення селян до освіти. Як вказувалося Бердянським земством, "... багато хто ще й досі продовжує пояснювати це явище тим, що населення зовсім не шукає грамотності, і що їй йому нав'язують мало не силоміць" [24, с. 416]. Земці також убачали в цьому перш за все недостатнє наполягання з боку батьків. У Харківському повітовому земстві в 1869 році вважали, що "... багато з них не тільки не спостерігає за постійним і своєчасним відвідуванням дітей у встановлені години школи, але ще самі їх від цього відволікають, при найменшій потребі зайняти їхні якими-небудь сільськими роботами. Таке відволікання переважно буває влітку. Вони не задовольняються тим, що діти їх мають вакансії протягом червня та липня, цілих двох місяців, коли передбачається найбільш посилена сільська робота: ні, вони займають їх роботами в полі також і в травні і в серпні, а іноді й ве-

ресні, від чого школи в зазначений час бувають зовсім порожні" [7, с. 128]. Як відзначалося в пояснювальній записці Катеринославському повітовому земському зібранню у 1879 році, "... часто вчителю доводиться вмовляти батьків-селян не розбирати дітей хоча б до настання іспитів, і ще частіше їх прохання залишаються не задоволеними: батьки забирають дітей, і школа пустіє" [31, с. 151]. Це явище земці намагалися подолати як адміністративними, так і економічними методами. Одеське повітове земство у 1871 р., наприклад, видачу допомоги в 100 крб. на школу обумовлювало тим, щоб "сільські громади склали присуд про обов'язкове навчання (малося на увазі обов'язкове відвідування – О. Р.) дітей від 7 до 12 років та обкладали штрафом тих батьків, які не виконували б цього приговору". Такі приговори були складені ще 22-ма сільськими громадами, але були опротестовані губернатором [12, с. 15–16]. Аналогічним чином діяли Глухівське повітове земство, де, улаштуючи школу, "попередньо вимагали від громади ухвалу про те, що... батьки не стануть відмовлятися посилати дітей своїх до школи" [27, с. 8], а також Бердянське повітове земство, яке вважало, що "... добре було б установити ще й те, що земство лише тоді відкриє на свої кошти училище, коли громада дасть запоруку, що всі віддані до училища діти будуть справно його відвідувати" [24, с. 417]. У Святотроїцькій сільській громаді Херсонського повіту батьки із власної ініціативи затвердили ухвалу, яка встановлювала покарання для батьків, діти яких відволікаються ними від занять [12, с. 75].

Та слід було зважати на реалії тогочасного господарського повсякдення селянства. Так, те ж Бердянське повітове земство вказувало: "Кількість учнів незначна. Здавалося б, що легше за все пояснити такий незадовільний стан нашого початкового порядку освіти небажанням її, нерозумінням користі. Однак пожертвування, що робить населення для втримання шкіл, наймання самими селянами учителя й т. ін., позбавляють подібні припущення вірогідності. Причини ж цього управа вбачає в тому, що селяни не можуть надати дітям своїм усього року для заняття навчанням. Зазвичай навчання починається в грудні, а закінчується початком посіву, тобто триває не більше чотирьох місяців" [24, с. 375]. Аналогічної думки було й Золотоносське земство: "... на віці син або дочка є вже допомога в господарстві батьку та матері, і допомога настільки значна, що відмовитися від неї вони не можуть без явного збитку для їхнього господарства, і не тільки влітку, але й узимку. Ця обставина дуже важлива й була однією із причин, чому так мало було учнів у штатних школах при дарових учителях" [25, с. 123].

Таким чином, серед багатьох причин, що негативно позначалися на повільному розвитку освіти, і спричиняла багато інших негараздів, головною залишалась одна й та ж сама – бідність сільського населення. "Від цієї головної, основної причини залежить усе: пізній початок навчання, що співпадає з початком зими; раннє закінчення його, що настає з початком весни; неаку-

ратне відвідування школи учнями, що є наслідком відсутності теплого одягу та взуття, посилання дітей у школу в дуже ранньому віці, коли вони не потрібні вдома, як робітники; неможливість утримувати у школі “ніякими засобами” тих, хто закінчує курс, до приїзду екзаменатора... якщо іспит під час оранки або сівби, то багато просто не з’являється” [12, с. 67]. Утім, іноді аргументом проти освіти ставало і протилежне: як доповідала Золотоноська повітова земська управа 1868 року, “... за свідченнями, зібраними з розмов з особами в селах, де запроваджені штатні училища, виявляється, що не стільки бідність буває причиною того, що не віддають учитися дітей грамоті, скільки багатство. Заможний хазяїн говорить: у мене діло й вдома є, ніколи сину ходити до школи. Відомо, що де лише не навчаються грамоті сільські діти, чи в штатних училищах, чи вдома у священника, пономаря, то вони вже цілком відцуруються від своїх домашніх занять і цілий день сидять за абеткою, так що в народі вже склалася думка, що тільки тоді й можна вивчитися грамоті, коли займеться однією справою, тобто навчанням грамоті. Ця думка в народі також є причиною, чому не віддають навчатися грамоті” [25, с. 123–124].

Однак наполегливість земців, з одного боку, і ті переваги, які в майбутньому могла надати грамотність, поступово змінювали ставлення селян до освіти, що в різний час відзначалося земцями. Так, уже 1873 року Бердянське повітове земство вказувало: “...справа народної освіти в повіті... з кожним роком усе більше й більше набуває співчуття як окремих осіб, так і маси населення, цьому найбільш красномовним доказом може слугувати те, що сільські громади, без усякого з чийогось боку спонукання, продовжують подавати клопотання про відкриття в селах шкіл, влаштовуючи для цього власним коштом приміщення й класні меблі, а деякі із них асигнують з власних коштів суми в допомогу на утримання шкіл”, а в 1876 року наводило такий приклад: “Сільське населення саме, з власної ініціативи будує з великими витратами шкільні будівлі, опалює їх, освітлює і наймає сторожів, і тільки лише прохає земство дати їм учителя, причому якщо бували випадки, що управа через якінебудь обставини не могла прислати вчителя до початку навчання, то громади через своїх повірених починали облогу управи стосовно присилки вчителів і не полишали в спокої доти, доки управа не виконувала їхнє прохання” [24, с. 384, 416]. “Самі сільські громади, самий народ остаточно визнав уже необхідність навчання”, – переконане було в тому ж 1876 році Костянтинградське повітове земство [4, с. 127]. “Населення не тільки саме усвідомлює потребу в освіті, але вже прагне самостійно до задоволення такої потреби, не відступаючи в такому разі й перед матеріальними витратами”, – указувала в звіті Херсонська губерньська земська управа [16, с. 507]. Як відзначав у своїй пояснювальній записці Залюбовський, “не зважаючи на всі перелічені мною недоліки народної школи, потреба в ній сильно починає відчуватися в селах; і на сільських сходах із приводу утримання школи відбуваються нерідко вель-

ми гарячі суперечки” [31, с. 161]. Коли Переяславське земство зібралося відкрити ремісничу школу в с. Баришівка, то попередньо поцікавилася “...яку саме суму жертвує Баришівська громада на пристосування приміщення для училища... Баришівська громада ухвалою 1884 року, асигнувала... 500 крб. з тим, що, у разі коли асигнованої суми виявиться недостатньо, то вона готова призначити ще додатково суму...” [28, с. 96–97]. Правда, слід зазначити, що нерідко громади через деякий час відмовлялися від узятих на себе зобов’язань, як це, зокрема, відмічалось в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії, де наголошувалося на необхідності “... зобов’язати яким-небудь чином громади виконувати точно взяті на себе зобов’язання” [30, с. 255].

У початковий період земської діяльності завжди можна було відшукати як приклади, що свідчили про прихильне ставлення сільських громад до освіти дітей, яке проявлялося передусім у матеріальній підтримці шкільництва, так і байдужого й навіть нехлійського ставлення до школи, що проявлялося в позбавленні її такої підтримки, навіть за наявності повної можливості її надавати. Значно переконливішим і реальнішим фактом, що свідчив про зміну ставлення селянства до освіти, можна вважати збільшення числа бажаючих навчатися; такі факти стали спостерігатися наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. Так, у 1893 р. директор народних училищ Херсонської губернії В. І. Фармаковський указував: “... селянські громади усе більше й більше цінують ту освіту, яка дається школою; майже всюди число бажаючих навчатися перевищує кількість вільних місць, через неприйняття до школи часто подаються скарги батьків... Це доводить, що сільські громади усвідомлюють уже не лише користь навчання, але починають свідомо ставитися і до умов, необхідних для успішності занять” [12, с. 75]. Пізніше в тій же губернії відзначалося “... переповнення класів учнями, котре особливо стало помітним останнім часом, коли народ усвідомив уже користь добре влаштованої школи й став наполегливо добиватися прийняття до неї своїх дітей” [14, с. 36]. Подібні факти переконливо свідчили, що більшість селян дійшла того ж висновку, що й гласний Бахмутського повітового земства від селян Бутенко: “У хорошій школі полягає найголовніша основа нашого добробуту” [23, с. 927].

Із плином часу, загальним економічним розвитком регіону й, відповідно, певним покращенням матеріального становища селян, останні, уже цілком розуміючи “дійсну користь від повної грамотності” та не вдовольняючись “навчанням дітей початковому читанню, письму та рахуванню”, почали висувати щодо земської освітньої системи вимоги, сутність яких полягала у підвищенні рівня освіти, яку дозволяли отримувати сільські школи. Так, на розгляд наради з питань народної освіти при Херсонському губерньському земстві надійшла доповідь, у якій говорилося: “Життя наполегливо висуває питання про створення більш високого типу земської школи. Необхідність такої школи усвідомлюється населенням нашої губернії... Як зразок ставлення до шко-

ли в сучасному становищі й такою, якою вона бачиться в ідеалі, наведемо витяги з клопотання до Єлисаветградської управи Обозновської громади селян: “Чому люди, котрих ми звемо азіатами, неосвіченими й дикунами, завжди і в усьому беруть над нами гору (подія відбувалася 1907 року, після нещодавньої поразки в російсько-японській війні – О. Р.). А на ділі виявилось от що: якщо і є неосвічені, то це ми. У нас солдати неграмотні й темний народ, а їхній солдат кожний грамотний, освічений, більше розуміє, аніж наші офіцери. Це все тому, що там усюди школи і вчать у них не так, як у нас. Є школа земська, є і парафіяльна, але вони ні до чого не ведуть. Якщо грамоті навчать, то й ту скоро забуваємо. А тому маємо честь покійно просити Ваше Високородіє доповісти наше клопотання земському зібранню. Ми просимо встановити обов'язкове й безкоштовне навчання дітей наших, улаштувавши для цього школу, у котрій наші діти навчались би всебічно, що є на світі і від чого це відбувається, навчалися б повній грамоті, а не по верхам, як зараз; навчалися б ремеслу різному, хто до чого охоту має й бажає”. Такі звернення селянських громад свідчать, що питання про необхідність створення земської народної школи вищого типу не придумане, а назріле, усвідомлене самим населенням, і необхідно відшукати негайно шляхи його вирішення” [18, с. 128–129].

Аналогічна картина спостерігалася й у інших губерніях. У доповіді Полтавському повітовому земському зібранню 1913 року нагадувалося, що з 1907 року до управи стали надходити ухвали сільських та волосних сходів із клопотаннями про відкриття в поселеннях шкіл вищого типу. Причому немало цих клопотань супроводжувалося мирськими присудами про пожертву чималих грошових коштів та земельних ділянок для шкільних садиб (Старо-Сенжарівський та Мачухський волосні сходи асигнували по 4000 крб., земельну ділянку та будівельні матеріали, Сторожевський сільський схід жертвував 2500 крб. та садибну ділянку, Байракський волосний схід жертвував 5000 крб. та садибне місце), причому три волосні та три сільські громади клопоталися саме “... про відкриття в них “шкіл вищого типу, гімназій чи прогімназій з двома новими мовами”, очевидно, маючи на увазі можливість надати учням доступ із такої школи до “вищих навчальних закладів і на державну службу”. Як підсумовувала управа, “... з вищезначеного видно, що потреба в сільській школі вищого типу вже давно назріла серед місцевого населення...” [17, с. 16–17].

Таким чином, земства, узявши на себе справу поширення освіти в народі, зіштовхнулися на перших порах із байдужим чи навіть негативним ставленням до неї з боку сільського населення. Причини цього явища, що гальмувало розповсюдження грамотності, а відтак і загальний розвиток села, крилися як у не вельми привабливому досвіді доземської організації навчання селянських дітей, так і в нерозумінні селянами користі від освіти, вірніше, у невмінні побачити цю користь у перспективі. Однак земські діячі не склали рук перед цією, здавалося б, важко вирішуваною проблемою, оскільки поді-

ляли думку, висловлену 1879 року членом Катеринославської училищної ради від земства Г. А. Залюбовським: “Цілком у порядку речей – нехтувати тим, чого не знаєш, чого не усвідомлюєш як користь. Ось звідки маса невігласких поглядів селянства, що школа їм не потрібна. Та, з іншого боку, хіба ці погляди можуть слугувати нам у даному випадку керівною засадою земської діяльності? Хіба думку невігласа можна сприймати за основу наших заходів? ... **Ми даємо й повинні дати освіту нашому народу навіть усупереч його бажанню, тому що, по-перше, глибоко усвідомлюємо всю корисність знань взагалі, і, по-друге, тому що ми зобов'язані внести в народну масу все те, що корисно й вигідно для розвитку земського життя**” [31, с. 149–150]. Переважна більшість земців вірно визначили неодмінну умову для розвитку народної освіти, а тому “... починаю, прикладом і коштами своїми земство прагнуло поновити правильний погляд населення на освіту” [16, с. 504]. Земства поступово, але неухильно й наполегливо долали ті негативні явища, що були притаманні земській освітній системі, забезпечували школи досвідченими викладацькими кадрами, надавали допомогу сільським громадам при влаштуванні шкільних приміщень, вводили до шкільних програм навчання практичним умінням, прагнули надати селянам можливість скористатися отриманими знаннями й розвинути їх. Ці зусилля увінчалися успіхом, і ставлення селян до освіти докорінно змінилося: поступово вони стали не тільки прагнути її, але й воліли, щоб рівень цієї освіти був якомога вищим. У цьому була безсумнівна заслуга й земської освітньої системи в цілому, і окремих земських діячів – активних провідників ідей народної освіти.

Список літератури: 1. Доклади Херсонской уездной земской управы уездному земскому собранию Херсонского уезда созыва 1870 г. – Херсон: Тип. Вашенко, 1871. – С. 4, 45, 59. 2. Журналы Богодуховского уездного земского собрания, бывшего в 1871 году и в январе 1872 года, и отчет местной уездной земской управы с 1 января по 1 августа 1872 г., а также проекты смет и раскладок, составленные управою на будущий 1873 г., с приложениями. – Харьков: Тип. Гинзбурга, 1872. – С. 69, 72, 76, 142. 3. Журналы заседаний очередного Полтавского уездного земского собрания XXIV созыва с докладами Полтавской уездной земской управы и ревизионной комиссии. – Полтава: Тип. Фришберга: 1888. – С. 65, 166. 4. Журналы и отчеты XII-го очередного Константиноградского уездного земского собрания 1876 г. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1876. – С. 200. 5. Журналы VII-го очередного Пирятинского уездного земского собрания 1871 г. – Полтава: Тип. Пигуренко: 1871. – С. 232. 6. Журналы XXI очередного Полтавского уездного земского собрания 1885 года. – Полтава: Тип. Пигуренко: 1885. – 160 с. 7. Журнал очередного земского собрания Харьковского уезда за 1869. – Харьков: Университетская типография: 1869. – С. 382. 8. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. – Харьков: Тип. Варшавчика, 1883. – С. 241. 9. Журналы Хорольского уездного очередного земского собрания. Третьего созыва. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1867. – 116 с. 10. Журналы заседаний I-го очередного созыва Хорольского земского собрания второго трехлетия с 9 по 17 августа 1868 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1868. – 109 с. 11. Журналы 6-го очередного Хорольского уездного земского собрания 1870 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 92 с. 12. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Выпуск 3. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1906. – 276 с. 13. Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства Харьковской губернии. – Волчанск: Типо-

графия при земстве, 1891. – 212 с. **14.** Краткий очерк деятельности Херсонского уездного земства по народному образованию за 50 лет. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1914. – 37 с. **15.** Отчет за 1869 г. Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 187 с. **16.** Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон: Тип. Ващенко, 1875. – 733 с. **17.** Полтавское уездное земство. Сборник постановлений земских собраний 49-го очередного созыва и чрезвычайных 9 января, 24 марта, 2 ноября и 29 декабря 1913 года, с докладами управы и другими приложениями. – Полтава: Тип. Подземского, 1914. – 595 с. **18.** Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1907 года. (С приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Тип. Макаревича и Коняхина, 1907. – 286 с. **19.** Постановления Константиноградского уездного земского собрания 1870 года 6-го очередного созыва. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 186 с. **20.** Постановления Херсонского уездного земского собрания очередной сессии 1880 года и приложения к ним. – Херсон: Тип. Ващенко, 1880. – 556 с. **21.** Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессий 1879 года, с приложениями. – Мариуполь: Тип. Франтова, 1880. – 198 с. **22.** Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии с 5-го по 18 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1900. – 1620, XXIV с. **23.** Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903. – 44, 2606 с. **24.** Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. Т. 1. - М.: Типография Московского товарищества Казецкого, 1910. – XX, 932 с., 3 л. табл., 1 л. диагр. **25.** Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания, четвертого созыва. 8 - 16-го августа 1868 года. - К.: Тип. Федотова, 1868. – 216 с. **26.** Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания, XIX очередного созыва, заседаний его: 31 июля, 1, 2 и 3 августа 1883 года, с приложениями к ним, - в копиях. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1883. – 325 с. **27.** Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865-1895 гг. – Чернигов: Тип. Дворкина, 1899. – 421 с. **28.** Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXI -го созыва в августе 1885 г. – Переяслав: Тип. Ленского и Вурмана, 1885. – IX, 204 с. **29.** Свод журналов Полтавского XIX очередного уездного земского собрания, заседания 1, 2 и 3-го сентября 1883 года с приложениями, бывшими в рассмотрении собрания. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1884. – 107 с. **30.** Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 г. – Чернигов: Земская типография, 1890. – 843 с. **31.** Чрезвычайное и четырнадцатое очередное Екатеринославские уездные земские собрания. 22-го января и 15-24 сентября 1879 года. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. – 185 с.